

"OĞUZ KAĞAN" DASTANINDA KOSMOQONİYA VƏ ETİOLOGİYA

Problemin qoyuluşu: Mifik yaradılışın yalnız mənşəyini (səbəbini) izah edən etioloji miflər müstəqil mətn şəklində mövcud olmuş kimi, eyni zamanda yaradılışın mahiyyətini izah edən kosmoqonik miflərin də tərkib hissələrini təşkil edir. Etioloji miflə kosmoqonik mif arasındakı münasibətlərin bütün semantikasını "Oğuznamə" dastanının uyğur versiyasında müşahidə etmək mümkündür.

İşin məqsədi: Tədqiqatın qarşısında duran vəziyyət "Oğuz kağan" dastanında kosmoqonik və etnoqonik miflərin qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaqdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan epik folklor mətnləri əsasında etioloji miflərin semantikasından bəhs edən bir tədqiqatda "Oğuznamə" dastanından yan keçmək, ona toxunmamaq mümkün deyildir. Çünki bu dastan ulu babalarımız olan oğuz türklərinin mifoloji görüşlərinin əsasında duran, mifik dünya modelinin quruluşu, məzmunu və mahiyyətini aydın şəkildə özündə qoruyan bir dastandır. "Oğuznamə" milli tarix və mədəniyyətimizin öyrənilməsi sahəsində o qədər əhəmiyyətli rola malikdir ki, hətta tədqiqatçılar (K.V.Nərimanoğlu və F.Üğurlu) onu oğuzların eposu olmaqla yanaşı, tarixi, o cümlədən daim yaşayan "həyat kitabı" hesab etmişlər [17, s. 79]. Qeyd edək ki, prof. Xalq Koroğlu "Oğuznamə"-nin oğuzların ilkin tarixinin qaynağı kimi rolunu, prof. Tofiq Hacıyev Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini, akademik Nizami Cəfərov ümumtürk mədəniyyəti tarixindəki yerini xüsusi vurğulamışlar [14, s. 27-37; 12, s. 10; 8, s. 147-148].

"Oğuznamə" təkcə bir dastanın adı deyil, bu ad dastanın çoxlu variantlarının ümumi adıdır. Prof. R.Qafarlı "Oğuznamə" adını türk xalqlarının oğuz qrupunun şifahi epik ənənəsinin nəzn və nəslə yaranan eposlarına orta çağların əvvəllərində verilmiş ad kimi, prof. F.Bayat isə oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə elmi ədəbiyyatda verilmiş ad kimi səciyləndirmişlər [15, s. 573; 4, s. 255].

Faruq Sümər "Oğuznamə" eposunu türkçülük şüurunun ifadəsi, Bəhaəddin Ögel türklərin qurduqları böyük dövlətlərə və dünya imperatorluqlarına aid dastan, V.M.Jirmunski XV-XVI əsrlərdə oğuz xalqının əfsanəvi tarixinin yazılı və şifahi-poetik abidəsi, Kamil Vəli Nərimanoğlu türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mədəniyyətini obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaq, Əfzələddin Əsgər oğuz etnosunun ədəbi irsi, Ağaverdi Xəlil oğuzların əfsanəvi tarixi haqqında kitab hesab etmişlər [20, s. 346; 18, s. 1; 21, s. 522; 16, s. 78; 10, s. 244-249; 13, s. 269].

F.Bayat göstərir ki, çoxlu variantları olan oğuznamələr mətn tipi baxımından tarixi-xronoloji və ədəbi məzmunlu oğuznamələr olmaqla iki qrupa ayrılır [4, s. 255-257]. Yəni oğuznamələrin bir hissəsi "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuz kağan" oğuznaməsi kimi dastan janrına aid bədii əsər hesab olunur, digər bir hissəsi isə Oğuz xanın və onun nəslinin tarixindən bəhs edən salnamə, başqa sözlə, tarixi-xronoloji əsərlərdir.

Bir oğuznamədən başqa bütün oğuznamələr İslam ideologiyasını əks etdirir. Yalnız "Oğuznamə"-nin uyğur versiyası olan "Oğuz kağan" dastanı İslam ideologiyası ilə deyil, oğuzların mifoloji görüşləri ilə bağlıdır. Bu da bizə ulu babalarımız olan oğuzların etioloji mifləri ilə kosmoqonik miflərinin münasibətlərini öyrənməyə imkan verir.

"Oğuz kağan" dastanı Oğuzun doğulmasının təsviri ilə başlayır. Maraqlı faktıdır ki, Oğuz anası Ay kağanın gözündən doğulur. Dastanın Azərbaycan dilinə istər K.V.Nərimanoğlu və F.Üğurlu, istərsə də F.Bayat tərəfindən edilmiş tərcümələrində ananın gözündən doğulma epizodu aydın şəkildə görünür:

Günlərin bir günü Ay kağanın gözü parladı,
Erkək oğul doğdu [17, s. 10].

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın
gözləri yandı, bir oğul oldu [2, s. 124].

S.Rzasoy bu epizod haqqında yazır: "F.Bayatda Oğuz kağan Ay kağanın "gözlərinin yaranması (yanılması)" ilə K.V.Nərimanoğluga "gözlərinin parlaması" ilə doğulur. Hər iki halda Oğuz kağanın doğulması anası Ay kağanın gözləri ilə bağlıdır və o, Ay kağanın gözündən (gözlərindən - ?) doğulur" [19, s. 94].

Oğuzun Ay kağanın gözündən doğulması kosmoqonik aktıdır: dünyanın necə yaranması prosesini təsvir edir. Bu prosesin iştirakçısı olan Ay kağan obrazı diqqəti cəlb edir. Oğuz adı bir uşaq deyildir. O, bütün oğuzların əcdadıdır. Oğuz xalqı bütövlükdə onun nəslindən törəmişdir. Oğuz kağanın əvvəlcə altı oğlunun olduğunu bilirlik. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Ay kağan Oğuzun anası olduğu kimi, onun uşaqlarının da nəbəsidir. Maraqlıdır ki, dastanda Oğuz kağanın atasından ümumiyyətlə söhbət getmir. Oğuz xalqının yaranmasında ana başlanğıcını təşkil edən Ay kağan obrazı haqqında isə dastanda cəmi bir məlumat var. Onun adı bir neçə dəfə yuxarıda verdiyimiz şeir parçasında çəkilir. Lakin belə hesab edirik ki, Günəş və Ay haqqında mifoloji mətnləri cəlb etməklə Oğuz kağanın anası Ay kağan obrazının semantikasına əlavə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Şəkidən toplanılmış "Günəş necə yaranıb" adlı mifdə "ulduzlar buludların dalında yaşayan yekə-yekə divlər, ay isə onların ən nəhəngi olan göylər padşahının gözləridir" [1, s. 46]. Yəni bu mif mətnində Ay gecənin, qaranlığın, xaos dünyasının simvolu kimi div obrazında təqdim olunmuşdur. "Günəş necə yaranıb" kosmoqonik mifi ilə Oğuzun doğulması haqqında kosmoqonik mif aktını müqayisə etdikdə Oğuzun anası olan Ay kağanın da div olması qənaətinə gəlmək mümkündür.

Bizcə, bu qənaət iki səbəbdən ağılabatdır:

Birincisi, "Günəş necə yaranıb" kosmoqonik mifi ilə "Oğuz kağan" mifinin hər ikisi türk mifik görüşlərinə

aidir. Yəni bu miflər eyni mifik ənənəni təmsil edir.

İkincisi, Oğuz kağanın anası Ay kağanın div ola bilməsində qərübə heç nə yoxdur. Cəlal Bəydili (Məmmədov) “Qorqut ata” adlı əsərində yazır ki, “Atalar sözü” məcmuəsində Xızrla bir anılan, “ala gözlü dev qızından doğmuş” Qorqud qorquzun sədaları altında səslənən başqurd nəğmələrində – ritual məhəllələrində artıq bir səhrkar, ulu maqdur” [6, s. 223].

Göründüyü kimi, Dədə Qorqudun anası ala gözlü div qızıdır. Bu obrazı Ay kağan obrazı ilə eyniləşdirmək mümkündür. Bu eyniləşdirmədə “göz” elementini əsas götürmək olar. “Oğuz kağan” dastanında Ay kağanın gözü xüsusi şəkildə vurğulanmış kimi, burada da Qorqudun anası olan divin “ala gözlü”, yəni iri gözlü olması xüsusi vurğulanır. “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun Ay kağanın gözündən doğulması aydın şəkildə göstərilmişdir. Bu cəhətdən, atalar sözündə Qorqudun anasının böyük (ala) gözlü olmasının xüsusi qeyd olunması onun da öz anasının (ala gözlü divin) gözündən doğulmasını ehtimal etməyə imkan verir. Beləliklə, türk mifik görüşlərinə dair bu üç məlumatın müqayisəsi bizə Ay kağanın div olduğunu söyləməyə əsas verir.

1. “Oğuz kağan” dastanında Ay kağan gecəni təmsil edir;
2. “Günəş necə yaranıb” mifində Ay gecəni təmsil edən baş divin gözüdür;
3. Qorqudun anası ala gözlü divdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Oğuz da, Qorqud da gündüzü, işığı, kosmosu təmsil edirlər və onların hər ikisi gecədən doğurlar. Bu iki obrazın Oğuz mifik görüşlərini təmsil etməsini və Dədə Qorqudun əsas qəhrəmanlardan bir olduğu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz xanın da adının çəkilməsini nəzərə alacağımız halda, Dədə Qorqudla yanaşı, Oğuzun da anasının bir div olması məntiqli görünür.

“Oğuz kağan” dastanında Oğuzun anadan olması, sonra iki dəfə evlənməsi, daha sonra altı oğlunun və iyirmi dörd nəvəsinin anadan olması bütöv bir kosmoqonik prosesdir. Bu prosesin ən mənalı tərəfi ondan ibarətdir ki, Oğuzun təbiət obyektlərini təmsil edən altı oğlunun doğulması eyni zamanda dünyanın yaranmasını təsvir edir. Yəni Oğuzun ailəsi dünyanı modeləşdirir. C. Bəydili (Məmmədov) yazır ki, “kosmoqonik miflərdə yaranış aktu (dünyanın necə yaranmış) təsvir olunur. Səbəb-nəticə əlaqəsində olduğu kimi, yaranışın indiki halı da mifopoetik düşüncədə dünyanın meydana gəlməsi ilə bağlılıq halındadır” [7, s. 152].

Bütün bunlar “Oğuz kağan” mifində aydın şəkildə öz əksini tapıb. Oğuz kağanın hər iki arvadı da, altı oğlu da təbiət obyektlərini təmsil edirlər. Dastanda deyilir ki, çox sürətlə böyüyən Oğuz qırx gündən sonra imakladı və yeridi. Tezliklə güclü bir igrdə çevrilən Oğuz öz xalqının ilk insanı, ilk əcdadı kimi birinci olaraq xilaskarlıq funksiyasını yerinə yetirib, insanlara zülm edən, atları, adamları yeyən Kiati öldürür. Sonra Oğuz iki dəfə evlənir. Özü göy cisminin – Ay kağanın oğlu olan Oğuzun evləndiyi birinci qız da göylər aləmi, təbiət obyektləri ilə bağlıdır:

Yenə günlərdə bir gün
Oğuz kağan bir yerdə
Tanrıya tapınırdı.
Qaranlıq çökdü.
Göydən bir şüa düşdü.
Günəşdən işıqlı, aydan parlaq idi.
Oğuz kağan ona sarı getdi, gördü ki,
Bu şüanın içində bir qız var.
Yalnız oturmuşdu.
Gözlə bir qız idi.
Onun alnında atəşli parlaq xal vardı.
Dan ulduzuna bənzəyirdi.
Qız o qədər gözəl idi ki,
Gülsə, Göy Tanrı ağlayırdı.
Ağlasa, Göy Tanrı ağlayırdı [17, s. 13-14].

Göründüyü kimi, Oğuzun evləndiyi birinci qız işıqla bağlıdır. O, göydən Günəş şüasının içində enir, özü də dan ulduzuna bənzəyir. O, adi bir qız deyildir. Göy Tanrı ilə bağlıdır. Qız günləndə – Göy Tanrı gültür, ağlayanda isə – ağlayır. Bu məlumatlar bizə qızın Günəşin qızı olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Beləliklə, Oğuz – Ay kağanın oğlu, onun evləndiyi qız isə – Günəşin qızıdır. Buradan aydın olur ki, Oğuz xalqının yaranmasında Ay kağan da, Günəş kağan da iştirak edir. Ay kağan Oğuzun təbiəti təmsil edən altı oğlunun nəvəsi olduğu kimi, Günəş də onların babasıdır.

Burada bir məsələ də diqqət çəkir. Oğuzun Ay kağanın oğlu olması onun göydən gəlməsini (düşməsini) göstərir. Maraqlıdır ki, Oğuzun birinci arvadı da göydən gəlir (düşür). Oğuz bu qız evləndikdən sonra onun üç oğlu olur:

Oğuz kağan onu gördükdə özündən getdi,
Sevdi, aldı, onunla yatdı, həzz aldı.
[Qız] hamilə oldu.
Günlərdən sonra, gecələrdən sonra
Yükünü yerə qoydu,
Üç erkək oğul doğdu.
Birincisinə Gün adı qoydular,
İkincisinə Ay adı qoydular,

Üçüncüsünə Ulduz adı qoydular [17, s. 14].

Göründüyü kimi, doğulan uşaqlar göy cisimlərini (Günəş, Ay, Ulduz) təmsil edirlər. Səciyyəvidir ki, Oğuzun ikinci arvadı da təbiəti təmsil edir. Oğuz ovda olarkən bir gölün ortasında bitmiş ağacın köşgündə oturmuş bir qız görür [17, s. 14-15]. Bu qız, göründüyü kimi, su, yer və ağac ünsürləri ilə bağlıdır. Oğuz kağan çox gözəl olan bu qızı da sevib onunla evlənir. Təbiəti təmsil edən üç oğlu doğulur:

Birincisinə Göy adı qoydular,
İkincisinə Dağ adı qoydular,
Üçüncüsünə Dəniz adı qoydular [17, s. 15].

Oğuzun ailəsi tamamilə təbiəti təmsil edir:

- a) Bütün uşaqların ata tərəfdən nəvəsi – Ay;
- b) Birinci arvadın doğulan uşaqların ana tərəfdən babaları – Günəş;
- c) İkinci arvadın doğulan uşaqların ana tərəfdən babaları – Su, Torpaq, Ağac;
- d) Birinci arvadın doğulan uşaqlar: Gün, Ay, Ulduz;
- e) İkinci arvadın doğulan uşaqlar: Göz, Dağ, Dəniz.

Göründüyü kimi, “Oğuznamə” eposunun uyğur versiyası kimi elm aləmində tanınan “Oğuz kağan” mifinin başlanğıc hissəsinin əsasında kosmoqonik mif durur. Hər bir mifologiyanın əsasını dünyanın yaranması haqqında kosmoqonik miflər təşkil edir. Buna uyğun olaraq dastanlarda qəhrəmanın doğuluşu dünyanın yaranması haqqında kosmoqonik süjeti əks etdirir. “Oğuz kağan” dastanında da qəhrəmanın doğulması, özünə ailə qurması, uşaqlarının, nəvələrinin anadan olması təkcə Oğuz xalqının yaranmasını deyil, həm də dünyanın yaranmasını təsvir edir. Bu təsvirdə xalqın – etnosun yaranması ilə dünyanın yaranması bir-birindən ayrılmaz prosesdir. Başqa sözlə, iki yaranış bir prosesdə təmsil olunur: insanın (ailənin, xalqın) yaranması təbiət obyektlərinin (Günəş, Ay, ulduz, göy, dağ, dəniz) yaranmasını, təbiət obyektlərinin yaranması isə insanın yaranmasını ifadə edir. Y.M.Meletinski mifoloji düşüncədə eyni zaman içərisində təbiət obrazlarının bu şəkildə cəmiyyəti, cəmiyyət obrazlarının isə təbiəti təmsil etməsini mifoloji metaforizm adlandırmışdır [22, s. 232].

Müasir metaforada bir obraz başqa obrazı işarə edir. Mifoloji metaforizm isə eyniləşdirməyə əsaslanır. Yəni “Oğuz kağan” mifində olduğu kimi, Oğuzun altı oğlu eyni zamanda həm insan, həm də təbiət cisimləridir. Bu da onu göstərir ki, mifoloji şüurla yaşamış ibtidai insan göydəki Günəşin, Ayın, ulduzlarn, göyün, dağların, dənizlərin də insan (kimi) olduğuna inanmışdır.

“Oğuz kağan” mifi poetikası baxımından kamil kosmoqonik mifdir. Burada kosmoqonik miflərin təbiətinə uyğun olaraq dünyanın yaranmasının təkcə mənşəyi deyil, həm də mahiyyəti də izah olunur. Lakin bu mifdə mənşəyin izahı mahiyyətin izahına tabedir, başqa sözlə, mənşəyin izahı mahiyyəti izahına xidmət edir.

Biz bu mifdə Oğuz dünyasının (təbiətin və cəmiyyətin, məkanın və zamanın) mənşəyini aydın şəkildə müşahidə edirik. Yaranış Ay kağandan başlanır, Oğuzla başlanan yaranış onun altı oğlu, 24 nəvəsi ilə davam edir və həmin nəvələrdən bütün Oğuz xalqının yaranması ilə tamamlanır. Ancaq bu mifə diqqətlə fikir verdikdə onun əsas semantikasının dünyanın mənşəyinin izahı yox, quruluşunun, mahiyyətinin izahı ilə bağlı olduğu görünür. Bu fikri biz “Oğuz kağan” dastanının əvvəlində verilmiş kosmoqonik mifin bütün dastanda oynadığı rolla əsaslandırırıq. Belə ki, dastan yalnız bu mifdən ibarət deyil. “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun dünyanı fəth etməsindən, ölüm vaxtı çatdıqda öz səltənətini oğlanları arasında bölməsindən danışılır. Başqa sözlə, Oğuz kağan Oğuz dünyasının (elinin) quruculuğu ilə məşğuldu. O, ölkələr işğal edir, Oğuz elini genişləndirir və böyüyən dövlətin quruluşunu nizamlayır. Məlum olur ki, bu nizamın əsasında Oğuzun ailəsinin yaranması haqqında kosmoqonik mif durur. Yəni ulu əcdad olan Oğuz kağanın ailəsinin quruluşu, daxili düzülmü Oğuz dövlətinin siyasi, ictimai və mədəni quruluşunda təkrarlanır. Buradan aydın olur ki, dastanın əvvəlindəki mifdə dünyanın mənşəyinin təsviri yox, mahiyyətinin, quruluşunun təsviri əsasdır. Çünki bütün “Oğuz kağan” dastanında Oğuzun ailəsinin quruluşu Oğuz dövlətin quruculuq sxemini təşkil edir. Oğuz xalqı Oğuz kağanın yaşadığı dövrdə də, o öləndən sonra da onun ailəsinin “Oğuz kağan” mifində əks olunmuş quruluşu əsasında yaşayırlar. Bu cəhətdən, dünyanın həmin mifdə təsvir olunmuş quruluş sxemi mənşəyi yox, mahiyyəti əks etdirir və buna görə də dastanın əvvəlindəki yaranış mifi bütün poetik göstəricilərinə görə kosmoqonik mifdir. Ancaq özü bütövlükdə mifoloji mətn olan “Oğuz kağan” dastanında etoloji miflərdə də qarşılaşırıq. Təbii ki, bu dastanda onları öz ötürmələri mümkün olmazdı. Çünki kosmoqonik mif dünyanı bütöv halda yaradırsa, etoloji miflər də dünyanı onun detalları səviyyəsində yaradır.

Dastanda deyilir ki, Oğuz kağanın altı oğlu anadan olandan sonra o, böyük bir toy məclisi edir və xalqı oraya toplayır. Ziyafətdən sonra xalqa deyir:

Oğuz kağan bəylərə, ulusa buyruq verdi,
Dedi: “Mən sizin kağanınız oldum,
Yay və qalxan alalım,
Buyan bizim damğamız olsun,
Boz qurd uranımız olsun.
Dəmir nizələrimiz meşələr olsun;
Av yerində qulanlar yerisin;
Çaylar, dənizlər [axsın];
Günəş bayrağımız, gör çadırımız olsun”.
Yenə ondan sonra Oğuz kağan
Dörd tərəfə xəbər yolladı.

tion fully. Creation itself is a process having complex structure. Of course, acts of great creations consist of small creation acts. Therefore, only cosmogonic myths standing at the centre of “Oghuz Kaghan” epos realize establishment of whole Oghuz world, small myths also reflect separate parts of the said world, creation of its details. The difference between these explanations are that etiological myths reflect only the origin (reason for creation), cosmogonic myths explain structure of world, meaning relations between parts of this structure, in other word, the essence mostly. “Oghuz Kaghan” is also a creation epos and cosmogonic myths, as well as etiological myths area placed in its context.

Key words: myth, mythology, etiological myths, cosmogonic myths, “Oghuz Kaghan” epos, mythological epos, solar myths, lunar myths

Rəyçi: prof. Seyfəddin Rzasoy